

İÇTİMÂİYATTA İHSÂ'Î USÛL

— 2 —

İçtimâiyâtta ihsâ'î usûlün istimalinde en evvel nazar-ı dikkate alınacak cihet, maksada muvafık müş'irler intihabıdır. İçtimâî terakki ve teceddüd, içtimâî tesanüd, seviye-i irfan, seviye-i ihtiyaç, aile rabitalarının derece-i kuvveti, cemiyet içinde insan hayatına verilen kıymetin derecesi doğrudan doğruya kabil-i müsamaha değildir. Tedkik etmek istediğimiz ahval ve şeraiti müş'ir olacak kabil-i müsamaha bir vasıta bulmalı ve tedkikatımızı o vasıta iane siyle yürütmeliyiz.

Umumî sûrette bir cemiyetteki kuvvet-i hayatiyenin derecesini ve tekamülün derece-i süratini ölçmek için en muvafık vasıta, harekât-i nüfus hakkındaki malumattır. Nüfusun harekâtı bünye-i içtimâiyedeki tahavvülata en iyi ve kat'î bir mizandır. Bir memleketin tarih-i tekamülünü, o memleketin muhtelif zamanlardaki mikdar-ı nüfusunu ihtiva eden kısa bir erkam cedveli, ciltler dolusu tarih kitaplarından daha belîğ bir sûrette ifade edebilir. Geçmiş asırlara bakacak olursak, şerait-i içtimâiyenin tevakkuf halinde bulunduğu ve daima aynı çığır dahilinde dönüp gittiği zamanlarda nüfus miktarının müsavi kaldığını görürüz. Fevkalade sebep neticesinde nüfusta birden bire bir tenakus hasıl olsa bile iki nesil zarfında bu boşluk doldurulmakta ve eski hal avdet etmektedir. Mesela ondördüncü asırdaki veba neticesinde Avrupa'nın her memleketi nüfusunun büyük bir kısmını kaybettiği halde onbeşince asrın ibtidalarında nüfus vebadan evvelki dereceye varabilmiştir. Onbeşinci ve onaltıncı asırlardaki ticarî inkılab, içtimâî hayatı eski çığırları haricine çıkarınca bu inkilaba iştirak eden memleketlerin nüfusunda az zamanda epeyce bir tezayüd hasıl olmaya başlamıştır. Asırlarca sabit kalan nüfus birdenbire harekete gelmiş ve sınaî inkılab zamanına kadar yavaş yavaş artmıştır. Ondokuzuncu asır-

da da sınıâî inkılab neticesinde teceddüde iştirak eden memleketlerde bundan evvel tarihin hiçbir devresinde misli görülmemiş bir mikyasta nüfus tezayüdü husûle gelmiştir. Buna mukabil müesses hayatları, karşılıklarına daha iyi mücehhez ve her cihetle kendilerine fâik unsurlar çıkması üzerine tevazunu kaybedip inhitata meyleden zümreler arasında nüfus derhal tenakusa başlamaktadır. Beyazlarla temas eden Amerika, Avustralya ve Afrika yerlileri arasında derhal bir tenakus-i nüfus baş göstermiştir. Tevazunu ihlal eden her nevi dahilî buhranlar ve tahripkârane cereyanlar da tesirlerini, Fransa'da ve İrlanda'da olduğu gibi, derhal bir nüfus tenakusu şeklinde ortaya koyarlar. Demek ki nüfus istatistikleri herhangi bir istikamete doğru cereyan eden içtimâî tahavvüllerin en hassas bir mizanıdır. Termometre nasıl hava tebeddüllerine tabi olarak inip çıkarsa, nüfus da ileriye ve geriye doğru vukubulan içtimâî tahavvüllere öylece tabi olur. Nüfusun tezayüd ve tenakusundaki sebep ve münasebetleri ihşai usûlle tahlil edecek olursak, içtimâî tahavvülün menbalarına en doğru bir yolla vasil olmuş oluruz.

Nüfustan sonra memleketin umumî istihlakat ve ticareti de iyi bir umumî mizan hizmetini görebilir. Yalnız bu mizanı vukuf ve ihtisas dairesinde kullanmak lazımdır. Rakamların manasını bilmeksizin zahirî şekillerine göre neticeler çıkarmaya kalkışmak doğru değildir.

İçtimâî tesanüdü en umumî şeklinde nasıl ölçeceğiz? Bu hususta bir tek mizana itibar etmeyerek birkaç mesâhe esasını aramak münasıptır. Mesela müessese ve cemiyetin tasvibini hâiz kaide ve âdetlere, tarz-ı telebbüse, tarz-ı hayata derece derece riayet eden fertlerin miktarını -dereceleri kabul edeceğimiz esaslara göre tahdit etmek sûretiyle- sayarız. Din ve tâbiyetini tebdil edenlerin, aralarında tesanüd rabitaları bulunan zümre haricinde izdivaç akdedenlerin, cemiyetin hoş görmediği muhtelif fiil ve hareketleri işleyenlerin miktarını gösteren istatistiklerde bu tarikle yaptığımız ta'dâdın neticelerini kontrole itmama hizmet eder.

Seviye-i irfanı ölçmek için muhtelif derecelerde mekteplerdeki talebenin miktarına, memlekette basılan kitapların ve mevkut neşriyatın nev'ine, her nevidekilerin satışına, kütüphanelerde ve hususî ellerde bulunan kitap ve gazetelerden ne dereceye kadar

istifade edildiğine, hariçten vukubulan kitap ithalatına, sirk ve müzeleri ziyaret edenlerin miktarına, muhtelif ilim ve irfan mesele ve teşebbüslerine gösterilen alakanın derecesine, vefeyât miktarına ve bazı hastalıkların derece-i intişarına müracaat edebiliriz.

Seviye-i ihtiyacı, miktar-ı nüfusa nisbetle her türlü istihlakatta, bilhassa doğrudan doğruya temdîd-i hayata hizmet etmeyen eşyanın istihlakinde ve bu meyanda kitap ve gazete satışında, tiyatro ve sinema hasılatında, vesait-i nakliye varidatında ve ebniyenin inşaat ve kıymetinde husûle gelen tezayüd, aile bütçelerinde ihtiyaçlar için icrâ edilen sarfiyat îanesiyle ölçebiliriz.

Aile rabitalarının kuvvetini ölçmek için talâk istatistiklerinden istifade etmek mümkündür. Fakat bu vasıttan istifade hususunda pek ihtiyatkâr olmak lazımdır. Çünkü bir defa talâk bazı memleketlerde din ve kanun tarafından içtimâî icabatın hilafına cebri sûrette men'edilmiştir. Bir ailenin rabitaları içtimâî manasıyla çözümlür ve talâk mahiyetini alır da kanun buna talâk dememekte taannüd eder ve vaka talâk istatistiklerine dercedilmez. Aile rabitalarındaki infisâha talâk hükmünü vermeyen memleketler, talâkın kolayca husûlüne müsaade eden memleketlerle aile rabitalarının derece-i kuvveti nokta-i nazarından bittabi mukayese edilmez. Sonra diğer bir cihet daha var : Talâk'ın şerait-i mahsusa daire-sende aile rabitalarının kuvvetine bile delalet etmesi ihtimali vardır. Mesela aile içinde tam bir ahenk bulunmasına o kadar kıymet verilir ki bu ahengi hasıl edemeyen izdivaçlar hemen kanunun gösterdiği teshilat sayesinde ve iki tarafın rızasıyla feshedilir. Feshedilmeyen aileler dahilinde ise pek kuvvetli rabitalar hüküm sürer. İsviçre ve Amerika gibi aile rabitalarının en kuvvetli bulunduğu iki memlekette aynı zamanda talâk her memlekette fazladır. Demek ki talâk aile rabitalarının kuvvetine mutlak sûrette bir müş'ir ve mizan olamıyor. Bu babda bir hüküm vermezden evvel mevzu-i tedkik olan cemiyet içindeki şerait-i mahsusa iyice tahlil olunmalıdır. İzdivaçların ve bunların mahsulü olan tevellüdatın miktarı, aile efradı arasındaki nafaka davaları vesair davalar, gayr-i meşru rabitaların tekessürü ile rabitalarının kuvvetine birer müş'ir olabilir.

İnsan hayatına verilen kıymeti ölçmek için müracaat edilen vasıta bittabi vefeyâttır. Bilhassa kaza, cinayet ve intiharlar gibi cebrî sûretlerle vukubulan vefeyât insan hayatına verilen kıymete daha vâzih bir mizandır. Yalnız şurası vardır ki umûmiyet vefeyâtın miktarı iki muhtelif cemiyet arasında medenî teşkilat ve seviye-i irfan itibarıyla mevcut farkları gösterdiği ve bir mukayese esasî teşkil edebildiği halde basit bir hayat geçiren bir cemiyetle muğlak bir sînâ'î hayat geçiren bir cemiyeti cebrî vefeyât nokta-i nazarından mukayese edemeyiz. Böyle bir mukayese ancak müsavî seviyede bulunan iki cemiyet arasında yapılabilir.

Buraya kadar misal olarak zikrettiğimiz meseleler veya diğer her hangi içtimâî mesele hakkında maksada kafi bir veya birkaç müş'ir intihab ettik. Bunlar hakkında ya kendimiz ihsâ'î usûlün türlü türlü kaide ve inceliklerine riayet etmek sûretiyle malumat topladık veya başkaları tarafından hazırlanmış istatistikler bulduk. Sonra ne yapacağız?

Evvela hatırımıza gelecek şey elimizdeki malumat-ı ihsâiyenin ilmî bir kıymeti olup olmadığını derinden derine araştırmak olmalıdır. İhsâiyatın öğrettiği sûrette toplanan malumat ne kadar kıymetli ise kaidesiz sûrette bir araya getirilen rakamlar o kadar zararlı ve tehlikelidir. Erkamdaki kâzib belagat bizi pek yanlış yollara sevk edebilir.

Malumatımızın bazı noksanlarına rağmen istifade edilebilecek bir şekilde olduğuna kanaat hasıl ettikten sonra tahlile girişmemiz icabeder. Bu tahlilde muvaffak olmak ve alelumum içtimâî hâdiseleri anlayabilmek için *tevzi (distribution) münhanisi* fikrini zihnimize iyice yerleştirmeliyiz. İlk makalemizde bilmünasebe bu münhaninin manasından biraz bahsetmiştik. Burada maksadı diğer bir şekilde ifade etmeye çalışalım: Tahlil etmek istediğimiz her külliyyat içinde bir tenevvü vardır. Büyük miktarlarda fertlerin veya hâdiselerin birbirinin aynı olmasına ihtimal yoktur. Külliyyat içindeki tenevvü keyfî ve intizamsız bir şekilde değildir. Mutlaka unâmüzec-i intizamî diyebileceğimiz bir intizamı hâizdir. Külliyyat içindeki fertlerden çoğu birbirlerine yakın ve mutavassıt bir derecededir. Bunlar külliyyatın unâmüzecini [tip] teşkil ederler. Bir kısmı vasatının fevkinde, bir kısmı da dünün-

dadır. Vasatîden uzaklaştıkça muhtelif derecelerdeki fertlerin miktarı azalıyor. Nihayet azamî ve asgarî derecelere geliniyor ki bunlarda ya bir veya iki fert vardır. Bunlar külliyyatın heyet-i umûmiyesine nazaran fevkalade bir vaziyette kalmaktadırlar. Bununla beraber hiçbir noktada fasıla yoktur. Azamî ve asgarî arasında mutavassıta yaklaştıkça miktarları artan fertler devamlı bir zincir teşkil ederler.

Mesela tedkikatımızın bir cemiyetin bütün efradına şamil bulunduğunu ve mevzû'unun fertlerdeki istidad ve kabiliyet olduğunu farzedelim. İstidad ve kabiliyeti ölçebilmek için bir müş'ir intihab ettik ve buna göre birçok dereceler ayırdık. Neticede göreceğimiz ki fertlerin çoğu mutavassıt derecelere yani umumî unmuzece mensuptur. Vasatînin dûnunda az istidadlılar, istidaddan mahrum olanlar, nihayet derece derece eblehler vardır. Vasatînin fevkinde de istidad ve kabiliyette ileri gidenler, mensûbîni gittikçe az dereceler teşkil ederler. Nihayet müstesna kabiliyette bir veya birkaç büyük adam gelir. Gerek bu büyük adamlar, gerek müstesna derecede eblehler ve gerek bunların arasındaki mutavassıt derecelerdeki fertler cemiyet içinde hüküm süren şerait-i mecmuanın mahsulüdür. Aralarında hiç fasıla yoktur. Muhtelif derecelere mensup fertler hadd-i azamî ile hadd-i asgarîyi birer zincir gibi birleştirirler.

Tedkik etmek istediğimiz her külliyyat içinde mutlaka bir unmuzece intizamı vardır. Külliyyat efradı tipi gösteren bir noktadan iki tarafa doğru inen bir münhaninin muhtelif noktalarına tevzi edilmiştir. O sûretle ki bir nihayet noktasına azamî, diğerine asgarî şeraiti hâiz bir veya iki fert isabet eder.

Fert ve hâdiselerden mürekkebe her külliyyatı aynı cinsten başka külliyyat ile mukayese edebilmek için üç mutavassıt haddin iânesine müracaat olunur. Bunlardan biri bildiğimiz aded-i vasatîdir. İkincisi yüze nisbetle ellinci ferdin derece ve halini gösteren haddir ki buna hadd-i nâsıf diyeceğiz. Üçüncüsü külliyyat efradından çoğunun ne halde bulunduğunu gösteren haddir. Bu da *unmuzece* [*tip*] haddidir. Külliyyatı en iyi bir sûrette temsil eden bu üç had, mukayeseye hizmet ettiği gibi külliyyat dahilinde ne dereceye kadar muntazam bir tevzi bulunduğunu göstermeye

de yarar. Yalnız tesadüfün tesirine tabi olup hakim ve istifâî tesirlere tabi bulunmayan hususlarda son derecede muntazam bir tevzi vardır ve her üç had birbirine müsavidir. İntizamsızlığın derecesine göre üç had arasında küçük veya büyük fark ve fası-lar bulunur.

Külliyatı tip intizamı nokta-i nazarından tedkik ettikten sonra efradının birbirinden ne dereceye kadar inhiraf ettiğini, yani külliyat içindeki adem-i tecanüsün derecesi ne olduğunu araştırırız. Bunu ölçmek için en basit vasıta, azamî ile asgarî arasındaki farkı göstermektir. Fakat bu vasıta azamî ile asgarî arasındaki farkı ifade etmekle kalıp külliyat dahilindeki adem-i tecanüsün derecesini gösteremediği için ilmî maksatlar için kafi-dir. İlmen şâyân-ı kabul olan vasıta, fertlerden her birinin mu-tavassıt hadlerden ne kadar inhiraf ettiğini hesap ederek bu inhirafların vasatisini almaktır. İnhirafların vasatisi, bize bir zümre içinde ne dereceye kadar adem-i tecanüs bulunduğunu bir tek adetle kat'î bir sûrette ifade ettiği için bize zümre hakkında fikir vermekle beraber inhiraf ve tehalüf nokta-i nazarından aynı neviden zümreleri mukayese etmeye de vasıta olur.

Külliyatı bu yolda tahlillerden geçirince bir de ihsâ'î usûle sebep ve münasebetleri araştırmaya çalışırız. İki kısım hâdiseler arasında münasebet bulunduğundan tahakkuk için biri arttıkça diğerinin artması, eksildikçe eksilmesi lazımdır. Eğer iki taraftaki tezayüd veya tenakus müsavi nisbette bulunursa, münasebet tam olmuş olur ki ihsâ'iyat lisanında bu vahidle, münasebetin külliyyen fıkdanı da sıfırla ifade edilir. Tam olmayan münasebet-lerin sıfırla vahid arasında bir yeri vardır. Mesela servetin teza-yüdü ile ahlaksızlık arasında ve maişet fiyatının tereffü'ü ile akd-i izdivaç arasında, malumat ile cinayet arasında, nüfusun tezayüdü ile haricî muhaceret arasında ne dereceye kadar münasebet bulunduğunu, elimizdeki malumat-ı ihsâ'iyeden istifade ederek yine bir tek adetle ifade edebiliriz.

Bu hususta müracaat edilen hesap ameliyelerinden bu say-falarda bahsetmeye lüzum yoktur. Anlatmak istediğimiz cihet, münasip müş'irler îanesiyle içtimâî kıymetler hakkında elde edilen malumat-ı ihsâ'iyenin ne tarzda usûllerle tahlil ve tedkik

edilebileceği ve sebep ve münasebetlerin araştırılabileceğidir. Buraya kadar verilen mcmele malumat bile ihsâ'î usûlün itimâiyâtı müsbet ve amelî bir Őekle koymak için ne gibi hizmetler edebileceği hakkında umumî bir fikir vermeye kafidir. İhsâ'î uslle Őimdiye kadar itimâiyât sahasında yapılan tedkikat pek mahduttur. İdarî maksatlarla hkmetler tarafından toplanan mükemmel malumat-ı ihsâ'iyeden bile pek az istifade edilmiştir. Bundan sonra itimâiyât hiç Őüphesiz gittikçe fazla bir mikyasta ihsâ'î usûle istinad edecek ve bu sayede felsefe ile büsbütün alakasını keserek müsbet bir ilim olacaktır.

Darülfünun Edebiyat Fakültesi İhsâ'iyat Müderrisi

AHMED EMİN